

УДК 37.018.3

Сав'юк Анна Миколаївна, аспірант кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету. Коло наукових інтересів: просвітницько-педагогічна діяльність жіночих громадських організацій на Півдні України в кінці XIX – першій чверті XX століття.

МІСЦЕ ЖІНКИ В ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XX СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються форми просвітницької діяльності громадських організацій на Півдні України в кінці XIX – першій чверті XX століття та місце жінки в організації просвітницької роботи серед населення України в даний період.

The forms of educational activities of the voluntary organizations in the South of Ukraine in the end of the 19th – first quarter of the 20th century and the place of woman in the organization of the educational work among the population of Ukraine in this period are given.

Інтелектуальний та духовний розвиток людства є головним завданням усіх сфер буття. Загально-відомим фактом є ще й те, що для організації духовного, культурного розвитку потрібно проводити широку просвітницьку роботу. В часи активного розвитку та пошуку найбільш прийнятних теорій в українській педагогіці, дуже важливо звернутися до історико-педагогічної спадщини. Необхідно частіше звертатися до витоків педагогічної думки в цілях збереження цінностей, які притаманні та властиві саме українській нації. На нашу думку, слід більше звертати увагу на концепції діяльності не тільки просвітян, а й їхніх угруповань, які створювались для більш активного впливу на громадську думку. Просвітні громадські організації були і лишаються одним з головних інструментів просвітницької політики на Україні.

З метою вивчення українського просвітницького руху, ми звернулися до аналізу просвітницької діяльності громадських організацій, зокрема жіночих. Метою цієї діяльності була освіта жінки та усієї громади через жінку. Яскравим періодом

вивчення просвітньої діяльності не тільки жіночих, а й інших громадських організацій є кінець XIX – перша чверть XX століття. Починаючи з 60-х років XIX століття, відбувається пробудження та розквіт інтелектуальних сил в усіх сферах громадсько-політичного життя Російської імперії. Рух громадських сил, який був підкріплений національно-визвольними подіями в Європі, охоплює більшість міст України (Київ, Одесу, Харків, Полтаву, Чернівці та інші). Українська інтелігенція, у цих містах, розгорнула потужну просвітницько-педагогічну діяльність [5]. В кінці XIX століття активно створюються легальні та нелегальні гуртки, об'єднання, товариства. Серед них належне місце займають жіночі громадські організації.

Діяльності громадських організацій в даний період присвятили свої наукові праці та дослідження такі науковці, як О. Кобельська, Н. Кобринська, Х. Алчевська, О. Барвінський, О. Кобилянська, О. Дучимінська, С. Русова, О. Богачевська, О. Блажеквич, М. Рудницька, О. Кисілевська, М. Богачевська-Хом'як, І. Книш, Л. Вовк, Л. Смоляр, О. Маланчук-

Рибак та інші. В своїх працях науковці дають оцінку виховній ролі жінки в суспільстві, здійснюють дослідження історії українського жіночого руху в усіх проявах їх діяльності як у державі в цілому, так і в окремих регіонах. Особлива увага приділялась західному регіону України, де історично склалося так, що формування громадських об'єднань дозволялося законом і де, чисельність жіночих організацій була значно більшою порівняно з іншими регіонами. Ми зосередили наше дослідження на вивченні Південного регіону, тому метою нашої роботи є проаналізувати місце жінки в просвітницькій діяльності громадських організацій на Півдні України в кінці XIX – першій чверті XX століття.

У період царювання Олександра II, відбуваються ряд реформ, серед яких – скасування кріпосного права (1861 р.), військова, судова, земельна реформа. Така політика стала поштовхом для розвитку національного руху, який очолили представники інтелігенції. Товариства, які виникли в 60-х роках XIX століття, стали називатися Громадами [5]. До складу цих Громад входили представники інтелігенції, які відстоювали національні інтереси суспільства. На той час прикладом інтелігенції були представники Кирило-Мефодіївського товариства: Т. Шевченко, В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш, які створили українську Громаду в Петербурзі. Одночасно подібні громади створюються в багатьох містах України (Київ, Полтава, Одеса тощо). О. Побірченко стверджує, що перша просвітницька Громада на Півдні України була організована в 1861 році, коли було створено Полтавську педагогічну раду, яка об'єднала всіх вчителів недільних, суботніх, щоденних шкіл [5]. Полтавська громада об'єднувала близько 50 осіб. Подібна Громада існувала і в Одесі, яка, не дивлячись на пригнічення царським режимом, об'єднував людей, яким була небайдужа доля України. О. Побірченко виокремлює п'ять періодів педагогічної і просвітницької діяльності Громад Наддніпрянської України в другій половині XIX – початку XX століття. Перший (60-ті роки) – становлення педагогічно-просвітницької діяльності українських Громад. Цей період характеризується заснуванням недільних шкіл з українською мовою викладання, виданням українських підручників, боротьбою за впровадження української мови в народних школах, виданням перших навчальних книг для дорослих і дітей на українській мові («Грамотка» П. Куліша, «Українська абетка» М. Гатцука та інші). В цей період запроваджуються народні читання або публічні лекції з метою поширення просвіти серед населення. Приклади народних читань можна знайти в архівних документах. Так у 1882 опікун Одеського учбового округу звертається до Царя влаштувати народні читання в губерніях міста, а в 1886 році опікун клопоче про приєднання до Правління Одеського благодійної організації та поєднати народні читання з навчанням музики та співу. У 1882 р. колишній генерал-губернатор А. Дондуков-Корсаков порадив

«Слов'янському товариству імені св. Кирила і Мефодія» відкрити народні читання в Одесі. У березні було отримано дозвіл на відкриття, а вже 25 квітня того ж року відбулося перше читання [5]. З того часу «Слов'янське товариство імені св. Кирила і Мефодія» не залишало своєї справи.

Миколаївський «Комітет народних читань» розпочав свою діяльність у 1890 р. Його членами були відомі громадські діячі міста, серед яких секретар Міської думи Г. Ге, міський голова В. Доценко, контр-адмірал М. Голеніщев, командир 58-го піхотного Празького полку полковник І. Саблін, священник П. Єланський, викладач географії чоловічої гімназії П. Гайдебуров, генерал-майор, капітан Миколаївського порту А. Перелешин та інші [5].

У результаті популярності народних читань серед населення, Государем Імператором були навіть видані наступні «правила влаштування народних читань»:

1. Народні читання в губернських містах дозволяються після прохання об'єднань, фізичних осіб, опікуна учбового округу та погодження з місцевим губернатором.

2. Керування і матеріальна сторона повинна знаходитись в руках фізичних осіб або об'єднань.

3. Місцями для організації читань можуть виступати тільки будинки для навчання, школи.

4. Лекції повинні погоджуватись комітетом Міністерства Народної Освіти і при читанні не змінюватись та інше [6].

Під час другого періоду просвітницької діяльності Громад (70-ті роки) розгортається дослідницька та видавнича діяльність із всебічного вивчення держави (української етнографії, мови, літератури, мистецтва). В цей період видаються українські журнали («Киевский Телеграф», «Громада»), ведеться робота зі створення українського словника, видається «Кобзар» Т. Шевченка. Третій період (80-ті роки) – заснування журналу «Киевская старина», центру просвітницької діяльності всіх Громад України. Четвертий період (90-ті роки) – об'єднання сил громадівців у Всеукраїнську Організацію Громад. П'ятий період (1900-1907 р.) – розгортання боротьби громадівців за створення національної школи, та впровадження української мови в народних школах. Громади, які займалися просвітницькою діяльністю існували до 1908 року. Після цього дані об'єднання розформувалися в товариства «Просвіти».

1906 року Товариство «Просвіта» розпочало свою діяльність і на Миколаївщині, переймаючи досвід перших товариств Львова, Одеси, Києва, Кам'янця, Катеринослава. Засновником був відомий діяч, автор опери «Катерина» на сюжет Т.Г. Шевченка та популярної «Історії України-Русі» М.М. Аркас, який прагнув розбудити любов українців до рідної держави шляхом вивчення української мови, читання української літератури тощо. Товариство складалося з чотирьох відділів: літературно-наукового, артистично-музичного, книгарні, господарського відділу. Наприкінці 1907 року Миколаївська «Просвіта» налічувала близько 180 членів, серед яких були не просто інтелігенція, а такі відомі

письменники, драматурги, педагоги, науковці, композитори, артисти, як Б. Кузнецов, П. Андриященко, П. Дюмін, М. Заполенко та інші. Просвітяни поширювали свої ідеї через спектаклі («Запорожець за Дунаєм», «Хазяїн» та інші), літературно-музичні концерти («Шевченкові роковини», інші), лекції («Історія українського театру», «Хто ми і чого нам треба», «Індивідуальні риси української культури» тощо), літературно-музичні вечори, на яких виступали місцеві аматори-поети, музиканти, які несли в народ українську мову, культуру, історію. Діяльність товариства не обмежувалась м. Миколаєвом. Робота проводилась і у Вознесенську, Олешках, Херсоні [1].

Інша форма просвітницької діяльності на Півдні України в другій половині XIX – початку XX століття висвітлена в дисертаційному дослідженні Л.Т. Рябовол. Мова йде про земські органи самоврядування, які виникли в результаті затвердження Російським урядом у 1864 році «Положення про земські установи». Питання просвітницької діяльності Катеринославської, Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній земств та їх зусилля задля розвитку шкільної і позашкільної освіти розглядає О.І. Мармазова в своєму дисертаційному дослідженні «Просвітницька діяльність земств в Україні». В дослідженні робиться висновок, що саме земства найбільше вплинули на покращення стану освіти в Україні наприкінці XIX – початку XX століть. Серед інших повноважень, земства мали право відкривати початкові школи, училища. Не дивлячись на це, царський уряд всебічно обмежував діяльність земств. З метою усунення земств від керівництва освітою та для установа повного контролю над навчально-виховним процесом, створюються ряд документів, шкільні інспекції, які дотримувались інструкції 1871 року. Вони не тільки контролювали, а й всебічно перешкождали освітнім завданням земств. Серед них були: введення обов'язкового безкоштовного початкового навчання, створення шкіл та забезпечення їх кваліфікованими вчителями, написання нових підручників, українізація освітньої діяльності, забезпечення доступності та безперервності знань, створення для вчителів оптимальних умов проживання [8].

Земська освітня діяльність організовувалась через загальні збори, редакційні або підготовчі комісії. Велику роль відігравав відділ народної освіти, до якого входили завідувачий шкільним господарством, позашкільною освітою, статистикою народної освіти, бібліотекою, музеєм. Саме завдяки активним діям земств, усвідомлювалась необхідність введення обов'язкового загального початкового навчання. В результаті багаточисленних земських клопотань, були прийняті урядом більшість законопроектів на початку XX століття про введення загального початкового навчання. Саме у відповідь на земські клопотання 1906, 1907 років, урядом були видані довгострокові позики на будівництво шкіл, матеріальна допомога для створення належних умов проживання учителям. Разом з тим, земства не чекали від уряду постійної матеріальної допомоги і вкладали набагато більше своїх грошей у розбудову шкільництва. Так у 1909 році Одеський повіт отримав

62 400 крб. державних грошей, в той час як місцеве земство вкладало 217 215 крб [8].

Перші кроки реалізації обов'язкового навчання здійснювались у Херсонській губернії в 70-х роках XIX століття. Повіти укладали договори із селянськими товариствами про обов'язкове відвідування шкіл учнями від першого жовтня до першого травня. У разі невиконання цих умов, сім'ям випишували штрафи. В подальшому даний підхід був визнаний незаконним і перестав існувати.

Регіональні потреби Херсонського земства у фахівцях у господарській та освітній сферах призвели до створення цінних для української педагогіки Єлисаветградського реального та Херсонського сільськогосподарського земського училища. Ці освітні заклади започатковують батьківські комітети і залучення батьків до вирішення багатьох освітніх проблем, забезпечення учнів житлом, створюючи, таким чином, належні умови для навчання, іменні та земські стипендії старанним учням, пільги при оплаті за навчання.

Херсонське губернське земство опікується про створення ряду навчальних закладів, які б забезпечували необхідними знаннями як можна більшу частину населення: Ямчиторська нижча сільськогосподарська школа, фельдшерська школа, ремісничі класи та відділення. Завдяки зусиллям земства, діти-сироти, знедолені діти мали можливість отримати знання в освітніх закладах м. Херсона, м. Миколаєва. Так хлопчиків, які не встигали у навчанні, зараховували до ремісничого портового училища в м. Миколаєві, а дівчаток – у майстерні швацького ремесла.

Земці Херсонської губернії проводили активну роботу щодо підготовки вчительських кадрів. Так були відкриті дворічні педагогічні курси, при гімназіях відкривались додаткові педагогічні класи, які фінансувались земствами. Слід зазначити, що вже в той час практикувалася методика поєднання теоретичних знань з практичними. Вихованці таких курсів обов'язково проходили стажування та практикувались в молодших класах училища. Вони проводили установлену кількість уроків, погоджуючи свої конспекти уроків із учителем-методистом. Разом з тим, земства опікувались, щоб усі учні, вчителі були забезпечені підручниками та додатковою літературою. У зв'язку з тим, що на той час не вистачало підручників на українській мові, які б не тільки навчали, а й виховували національно-свідомих громадян України, земства співпрацювали з авторами та видавали необхідну літературу [8].

Активно займаючись просвітницькою діяльністю, українська інтелігенція вдавалась до створення товариств грамотності різного спрямування. В архівних документах можна знайти докази існування наступних просвітницьких об'єднань в Україні: народні університети, народні будинки, громадські зібрання, клуби, публічні бібліотеки і читальні, церковні бібліотеки, товариства з видання та поширення книг, товариства самоосвіти, товариства поширення освіти в народі, товариство любителів соціальних знань, товариство поширення технічних,

духовних знань, освітні вечори, публічні лекції тощо. Серед цих просвітніх об'єднань належне місце займають жіночі громадські організації.

Зародження жіночого просвітнього руху пов'язане з низкою суспільно-політичних, духовних проблем українського суспільства. Масова неосвіченість, безробітність, збільшення кількості дітей, які лишалися без батьків, домівок, можливості нормально навчатись і розвиватись. Спираючись на жіночу мудрість, досвід європейських жіночих громадських об'єднань, українки активно розробляли концепцію розвитку держави. Діяльність жіночих громадських організацій диктувалась материнським інстинктом не тільки виховувати та навчати майбутнє покоління, а й створювати належні суспільно-економічні умови проживання для своїх дітей. Незамінною є роль матері в сімейному вихованні. Видатний вчений-педагог Я.А. Коменський стверджував про велику відповідальність матері ще до народження її дитини. Вчений навіть розробив правила поведінки матері під час вагітності. Адже вже в утробі матері дитина готова сприймати, реагувати, розвиватись. Тому фізичний, емоційний, навіть духовний стан дитини напряму залежить від поведінки матері.

Видатний педагог К.Д. Ушинський в своїй праці «Про сімейне виховання» стверджував, що «найкраща вихователька і наставниця – це рідна матір» [9, с. 98], підкреслюючи покликання не тільки матері, а й кожної жінки бути першим незамінним вихователем дитини. К. Ушинський зовсім не перебільшує роль жінки у суспільстві, коли говорить, що «на жінку треба дивитися не лише як на дружину, матір, а і як на єдину посередницю, через яку успіхи науки, цивілізації та все, що в них підносить, зміцнює й облагороджує людей, проникає в сімейний побут, а через нього в життя та звичай народу» [9, с. 54]. Тому «жіноче виховання повинне мати на увазі матір і виховательку народу», – стверджував педагог [9, с. 54].

Підсумовуючи, ідейні переконання активних діячів жіночого руху М. Рудницької, О. Пчілки, Н. Кобринської, О. Кобилянської та інших, просвітницька діяльність – це засіб надання суспільству свободи та незалежності від нав'язаних урядом держави історичних суспільно-політичних подій. Освічена людина, жінка – це сильна, впевнена в собі та своїх можливостях щось змінити особистість. На відміну від західних регіонів України, на Півдні на початку ХХ століття існувала бездержавність, поневолення та нав'язування проросійської політики. Крім таких насущних загальноновизнаних проблем жіноцтва, як меншовартість та невизнання рівноправності у суспільстві, жінки починають боятися про занепад всього українського: мови, традицій, історії. Українки не погоджувались з поневоленням свого народу і діяльність їх об'єднань була направлена на реалізацію всебічної політики українізації. Так у статуті жіночої громадської організації «Союзу рівноправності жінок» у Полтаві (1905 р.), у складанні якого прийняли участь О. Пчілка та А. Дмитрієва, зазначалось,

що найпершим завданням для української жінки є завдати «денаціоналізації» українського суспільства [2]. А С. Русова говорила з впевненістю про те, що тільки та нація, яка має національну школу може мати своє майбутнє. Щоб чужа культура не перемогла рідну, потрібно без зупинки збагачувати, розвивати вже існуючі культурні надбання. І саме для цього існує національна школа. Жіночі об'єднання закликали всіх дівчат, жінок активно займатися просвітницькою діяльністю та присвятити хоча б частину свого життя служінню народу. В результаті, діячки жіночого руху їздили по селах, регіонах з доповідями про патріотизм, курсами для безграмотних, агітаційними виступами, в яких закликали об'єднуватись та реалізовувати просвітництво української нації [2].

У 20-х роках ХХ століття на Півдні України розгорнула свою діяльність радянська влада. В канцелярських архівних документах зазначається, що «ряд військових та інших мобілізацій в своїй більшості торкнувся чоловічої частини населення Радянської Республіки – трудові та по обробці землі лягли в великій мірі на плечі жінки пролетарки, жінки селянки. Відрізняючись політичною і культурною відсталістю, жінка тепер покликана до формування державних цінностей, вона повинна стати тим червоногвардійцем, яка зможе всередині Республіки захистити інтереси революційного фронту. Виходячи з цього Центральний комітет КПУ думає, що партійна робота серед жінок має важливе значення, тому потрібно приділяти їм серйозної уваги. У зв'язку з цим виникає питання організації міцного партійного відділу по роботі серед жінок» [3]. Жіночі організації не повинні були відходити від пропагування ідеології комуністичної політики. Об'єднання могли існувати тільки за умови слідування таким ідеям, як колективізм, матеріалізм, атеїзм, інтернаціоналізм тощо. На основі даної політики, владою були створені окремі структури, так звані жінвідділи Комуністичної партії, завданням яких було поширювати прокомуністичні знання серед жінок. Радянська українка повинна була виховувати в собі громадянську свідомість і активно займатися практичною роботою, яка б приносила матеріальний достаток. Тому одним з головних завдань жінвідділу було залучити як найбільше жінок до виробництва, щоб жінка стала робочою силою нарівні з чоловіками [2]. Жіночі відділи повністю підпорядковувались Москві та вказівкам Радянської влади. Як українські особливості, так і реальні потреби українок ігнорувались і не враховувались. Усе рідше можна було знайти українську літературу, спостерігати закладені роками українські традиції, викладання в школах на українській мові та інші демонстрування особливостей саме українського народу.

Наряду з головним завданням пропагувати про радянські ідеї, жінвідділи займалися іншими видами просвітницької діяльності: ліквідація не писемності серед жіноцтва, опіка над вагітними, молодими мамами, дітьми, молоддю тощо. Місцеві

відділи робітниць відсилають до місцевих відділів народної освіти по 4 робітниць з ціллю навчитися та виконувати обов'язки інструктора-організатора. Ці вибрані жінки повинні сприяти, щоб робітниці кожної фабрики могли влаштувати своїх дітей в школу, даючи при цьому відповідні пояснення в тих випадках, коли виникали проблеми загального характеру. Жінки також сприяли організації на заводах та фабриках дитячих садочків, шкіл для дорослих, бібліотек, клубів, лекцій, кінематографічних сеансів [3].

Освітня політика Радянської влади помітно відрізнялася від минулих років. Школи не потребують ніякої плати, забезпечують дітей підручниками, одягом, взуттям, харчуванням. Усе це організовано для звільнення жінок від прямих своїх обов'язків виховувати своїх дітей та для зосередження жіночих сил на розбудові держави. «Так як школи не тільки навчають, а й одягають, годують. Ця робота з дітьми веде до звільнення жінки від гніта, домашнього рабства і дає їй можливість приймати участь в громадській і політичній роботі і в будівництві нового життя. Система закладів позашкільного характеру, яка включає в себе бібліотеки, читальні газет, будинки-читальні, школи грамоти для дорослих, відкриває жінці доступ до освіти. В усіх намірах відділу народної освіти, особливо в роботі по боротьбі з безграмотністю дорослих необхідне всебічне сприяння жінок робітниць», – зазначається в резолюції відділу народної освіти, прийнятої першим з'їздом партії [3]. 27 листопада 1920 року на засіданні жінвідділу Т. Козлова доповідає, що «потрібно сформувати дошкільні заклади, де дітей привчають до праці, до догляду за собою й іншими і до громадського життя. Потім дитина потрапляє в школу, але не старого типу, де крім підручника вона нічого не бачила і яка вбиває будь-яку свободу мислення, а в школу нову, яка побудована на спостереженні над усіма явищами природи. Разом з вивченням наук у школі навчають всяким ремеслам, багато часу відведено праці. Вища освіта безкоштовна і доступна для всіх» [7].

Жіночі відділи постійно співпрацювали з навчальними курсами і направляли постійно робітниць

та селянок здобути ту чи іншу кваліфікацію за інтересами та за потребами. Так у грудні 1920 року жінвідділ звітував про направлення на курси матері та дитини 340 жінок, курси червоних сестер – 43, курси з підготовки дитячих будинків – 5, курси воєнкомів – 21, курси дитячого забезпечення – 150, клубних інструкторів – 80, інститут акушерства – 420, інструкторів спорту – 20, навчання спорту підлітків – 50, університет імені Свердлова – 150 [4].

При жіночому відділі активно працювали бюро допомоги матерям, охорони материнства і дитини. Члени даного бюро організували видачу посвідчень вагітних і годуючих матерів на право отримувати грошову та іншу допомогу, організували видачу мануфактури із «фонду новонароджених», співбесіди для матерів з питань вирішення проблем, видавали довідки, вели облік вагітних та молодих мам.

Отже, з метою розв'язання освітніх проблем, які історично склалися в кінці XIX – на початку XX століття активно діяли просвітницькі організації на території прорадянської України, зокрема на Півдні, які реалізували свої завдання через різні подані форми існування, які були характерні для певного часу: просвітницькі Громади, «Народні читання», Товариства «Просвіта», земські угруповування та інше. Основними ідеями саме цих просвітницьких організацій пройнялася жіноча частина українського населення. Українки відверто переживають про рівень освіченості їх дітей та українського населення та активно приймають участь у заходах щодо створення благополучних умов інтелектуального, культурного розвитку в результаті чого виникла нова форма просвітницької діяльності – жіночі громадські організації. Лише окремі науковці розглядають певні аспекти діяльності жіночих громадських організацій на Півдні України в кінці XIX – на початку XX століття. Деякі дослідники стверджують про їх відсутність на Півдні України в період підпорядкування Москві. Тому після часткового розкриття діяльності жіночих громадських організацій на Півдні України в кінці XIX – на початку XX століття, проблема потребує подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998) / За ред. В. Германа. – К.: Вид. центр «Просвіта», 1998. – С. 339-365.
2. Кобельська О.М. Просвітницька діяльність жіночих організацій України (кінець XIX – перша половина XX століття): Монографія. – Тернопіль: Мандрівець, 2007. – 234 с.
3. Об организациях женотделов. 1920 г. – ЦДАГО України в Києві. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 346. – Арк. 22-35.
4. Отчеты о работе женотделов ЦК КП(б)У. 1920 г. – ЦДАГО України в Києві. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 348. – Арк. 1-25.
5. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія. – К.: Наук. світ, 2002. – 301 с.
6. Правила для устрою народних чтений. 1881 г. – ЦДІА України в Києві. – Ф. 707. – Оп. 225. – Од. зб. 149. – Арк. 1-16.
7. Протоколи засіданій женотделов Николаевского губкома КП(б)У. 1920 г. – ЦДАГО України в Києві. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 350. – Арк. 1-18.
8. Рябовол Л.Т. Розвиток початкової земської школи на Єлисаветградщині в другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Вип. 14, серія: педагогічні науки. – Кіровоград, 1998. – С. 89-95.
9. Ушинський К.Д. Про сімейне виховання / Упорядник О.Т. Губно. – К.: «Радянська школа», 1974. – 151 с.